

**TABIY-ANTROPOGEN LANDSHAFTLAR RIVOJLANISHINING
MAZMUN VA MOHIYATI HAMDA GEOEKOLOGIK QARASHLARNING
ILMIY-NAZARIY MASALALARI**

Qarshiboyeva Shaxnoza G‘ayrat qizi,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Geografiya va tabiiy resurslar tayanch doktoranti

shaxnozaqarshiyeva84@gmail.com

Jomolov Eliyor Abdurasul o‘g‘li,

O‘zbekiston respublikasi Prezidenti huzuridagi ijtimoiy himoya milliy agentligining Samarqand

viloyat boshqarmasi davlat muassasasi

Samarqand Shahar Inson ijtimoiy xizmatlar markazi ijtimoiy xodimi

elijorjomolov968@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15170028>

Annotatsiya. Maqolada tabiiy-antropogen landshaftlarning rivojlanishi, ularga qanday tashqi jarayonlar ta’sir etib, asrlar va yillar davomida o‘zgartirgani haqida nazariy qarashlar haqida fikrlar berilgan. Bunga olimlar qanday fikrlar bildirgan va qanday turlarga va davrlarga bo‘lib o‘rgangani haqida so‘z yuritilgan. Landshaftlarni o‘zgarishida insoniyatning ro‘li, faoliyati qay darajada ta’sir etgan, kelajak uchun landshaftlarni asrab avaylash haqida zarurligini haqidagi nazariyalarni ilgari surdik.

Kalit so‘zlar: “Antropogen yuk”, landshaft qobig‘ining geoxolonogik rivojlanishi, ekin ekish, hayvonlarni boqish, Antik davr, o‘rmonlarni kesish, manzara dizayni, yerlarni ishlash, qishloq xo‘jaligi, shaharsozlik va infratuzilma, iqlim o‘zgarishi.

KIRISH. Insonlarning faoliyati davomida tabiat bilan o‘zaro ta’siri jamiyat taraqqiyoti mukammallashib, ishlab chiqarish usullari takomillasha borgani sari jadallashadi, tabiatdan, uning tabiiy boyliklaridan, qurilish va ishlab chiqarish, aloqa vositalari, yirik shaharlarni o‘zgartirib, yirik vohalar, madaniy landshaftlar yaratishga, hosildor ekin hamda mevalar, mahsuldor chorva mollari yetishtirishga imkoniyat yaratdi. Lekin ba’zan tabiatni chuqur o‘rganmasdan, undan foydalanish, undan qayta foydalanib bo‘lmaydigan darajada buzilshiga sabab bo‘lmoqda. Buni yaqqol misoli sifatida tabiiy landshaftlarning kamayib qorayotganida ko‘rishimiz mumkin. Uning o‘rniga tabiiy-antropogen landshaftlar maydoni kengayib bormoqda. XIX asrgacha tabiatdan foydalanish ko‘lami uncha katta bo‘lmagani uchun inson faoliyatining tabiatga ta’siri ham kamroq bo‘lgan. XX asrning ikkinchi yarmida sanoat ishlab chiqarishning rivojlanishi, qishloq xo‘jaligida turli kimyoviy moddalarning ko‘p qo‘llanilishi, katta maydonlarda muttasil bir xil ekinlarning yetishtirilishi, transport vositalari sonining me’yoridan oshishi, shaharlarning yiriklashuvi, tabiat muhofazasiga yetarlicha e’tibor berilmaganligi tabiiy muhitning buzilishiga, ayrim landshaftlarning tubdan o‘zgarishiga sabab bo‘ldi. Shuning uchun tabiatdan shaharlar qurishda, yo‘l o‘tkazishda, qishloq xo‘jaligida foydalanishda eng

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

avvalo landshaftlarning rivojlanish mazmun mohiyati bilib olishimiz zarur deb hisoblayman.

ASOSIY QISM. Tabiiy landshaftlar bu geologik, iqlimiy va biologik omillar ta’sirida shakllanadigan, o‘zaro bog‘langan yer yuzasining qismlaridir. Tabiiy landshaftlarning rivojlanishining mazmuni va mohiyati bir necha omillarga bog‘liq.

Yuqorida aytganimizdek inson faoliyati davomida tabiatga ta’siri ortib borishi, tabiatni muayyan yo‘nalishda o‘zgarishiga sababchi bo‘ladi. Buning oqibatida turli xil landshaftlar shakllana boshlaydi. So‘nggi vaqtlarda antropogen ta’sirni ba’zi manbalarda “antropogen yuk” ham deb atalmoqda. Landshaftlarning o‘zgarish darajasining miqdori antropogen ta’sirning katta yoki kichikligi, ularning tabiiy xususiyatlari, morfologik shakllari kabilar bilan bog‘liqdir. Hozirgi sharoitda antropogen omil tabiiy landshaftlarning shakllanishi hamda o‘zgarishida asosiy omil hisoblanadi. Aholi sonining doimiy ravishda o‘sib borishi, urbanizatsiya darajasi rivojlana borgani sari, ishlab chiqarishda texnika va texnologiya takomillashgani sababli uning ro‘li ortib bormoqda.

Dastlab rus olimlaridan biri V.V.Dokuchayev, A.I.Voyeykovlar ilmiy ishlarida inson faoliyati ta’sirida tabiiy muhitning o‘zgarib borishi haqidagi qarashlarni ilgari surgan. Yu.G.Saushkin, V.L.Kotelnikov, B.V.Bogdanov antropogen landshaftshunoshlikning shakllanishiga turtki berdi. Ayniqsa Yu.G.Saushkinning (1946 yil) “Madaniy landshaftlarini o‘rganish uchun geografiyaning alohida tarmog‘i bo‘lishi kerak” degan fikri asos bo‘ldi. Bir yildan keyin (1947 yil) o‘zining monografiyasida qishloq xo‘jalik landshaftlari haqida aniq fikrlarini bayon qilgan. Antropogen landshaftlar haqidagi dastlabki tushunchalar XX asrda V.P.Semyonov-Tyanshanskiy tomonidan asoslangan bo‘lsa, antropogen landshaftlarni S.V.Kolesnik, N.A.Solnsev, A.G.Isachenko, F.N.Milkov, M.G.Sergeev, A.I.Perelman, V.B.Sochava va boshqa bir qancha olimlar o‘rgangan.

F.N.Milkov dastlab landshaft qobig‘ining geoxronologik rivojlanishini uch bosqichga bo‘lgan (1986 yil) va uchinchi bosqichni antropogen bosqich deb atagan edi. F.N.Milkov 1990 yilda qator izlanishlardan so‘ng antropogen bosqichni ham to‘rt davrga ajratib, tabiat bilan jamiyatning munosabatlarini uzoq tarixini asoslab bergan.

- Birinchi davr – Eng qadimgi – Yuqori paleolit 30 ming yil davom etgan;
- Ikkinchi davr – asosan mezolit (O‘rta va Yangi tosh asri, bronza asri);
- Uchinchi davr – Yangi davr (Temir asri);
- To‘rtinchi davr- eng yangi davr – XX asr o‘rtalaridan buyon.

Insonlar landshaftlarga ta’sir etishni eng qadimiy davrlardan boshlab amalaga oshirila boshlagan. Arxeologik va tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra, odamlar tabiatga ta’sir ko‘rsatishni asosan neolit davrida boshlagan. Taxminan miloddan avvalgi 10,000-

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

12,000 yil oldin. Bu davrda odamlar qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullana boshladilar, yerni ishlov berishva ekinlar ekish uchun landshaftlarni o‘zgartirdilar. Bundan tashqari, antik davrda, eng ko‘p Misr, Mesopotamiya va Rimda landshaftlarga ta’sir ko‘rsatish an’anaviy faoliyatga aylangan. Suvni boshqarish, kanallar qurish va daraxtlarni kesish kabi ishlar ham shu davrda keng tarqalgan edi. Demak, insonlar tabiatga ta’sir ko‘rsatishni boshlagan davr- bu qishloq xo‘jaligining rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lib, u neolit davrida amalga oshgan. Insonlarning tabiatga ta’sirini, landshaftlarni o‘zgartirish darajasini bir necha bosqichga bo‘lish mumkin:

1. Yuqorida aytganimizdek **Neolit davri** (taxminan 10,000-12,000 yil). Neolit davri insoniyat tarixidagi juda muhim davr bo‘lib, unda odamlar ovchilik va termachilikdan qishloq xo‘jaligiga o‘tishdi. Bu davrda odamlar o‘zlarining yashash joylarida ekinlar ekishni va hayvonlarni boqishni boshladi. Bu o‘zgarishlar landshaftlarda sezilarli o‘zgarishlarga olib keldi:

- **Ekin ekish:** odamlar ekinlarni ekish uchun o‘zgarishlar uchun o‘zgarishlar kiritdi: yerlarni yerlarni kultivatsiya qilish va sug‘orish tizimlarini yaratdi.

- **Hayvonlarni boqish:** odamlar hayvonlarni boqib, landshaftlarni o‘zgartirish uchun yangi usullarni ishlab chiqdilar.

2. **Antik davr** (Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Rim imperiyasi) ham bir necha hududlarda turlicha:

- **Misr va Mesopotamiya:** Suvni boshqarish va qishloq xo‘jaligini rivojlantirish uchun insonlar muhim landshaftlarni o‘zgartirdilar. Masalan, Nil daryosining suvlari va Mesopotamiya daryolari atrofida suv omborlari, kanallar va suv ta’minoti tizimlari qurildi.

- **Rim imperiyasi:** Rimda ommaviy infrastrukturaviy loyiha sifatida landshaftlarni boshqarishning turli usullari joriy etildi. Masalan, agrosanoat tizimlarini rivojlantirildi, o‘rmonlarni kesildi va o‘ziga xos landshaftlarda qishloq xo‘jaligi kengaytirildi.

3. O‘rmonlarni kesish tabiiy resurslarni ishlatish:

- **O‘rmonlarni kesish:** O‘rmonlarni kesish va yerlarni dehqonchilikka yaroqli holga keltirish jarayoni odamlar tomonidan uzoq vaqtdan beri amalga oshirilmoqda. O‘rmonlarning kesilishi va tabiiy resurslarning ortiqcha ishlatilishi ekologik muammolarni keltirib chiqardi.

- **Qishloq xo‘jaligini kengaytirish:** Aholining ko‘payishi bilan birga, odamlar yangi yerlarni ishga solib, intensive qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullana boshladilar, bu esa landshaftlarning o‘zgarishiga sabab bo‘ldi.

4. O‘rta asrlar va feodalizm:

- **Yerlarni ishlash:** O‘rta asrlarda, ayniqsa Yevropada qishloq xo‘jaligi va dehqonchilik rivojlanishining ortiqcha ta‘siri natijasida landshaftlar o‘zgardi. Feodalizm tizimi yerlarning boshqarilishini kuchaytirdi. Yirik fermerlar va yerlardan foydalanish uchun odamlar ko‘proq yerlarni o‘zlashtirdi.

- **Manzara dizayni:** O‘rta asrlarda cherkovlar, zamonaviy bog‘lar, qasrlar va manzara dizayniga qiziqish ortdi. Bu esa o‘sha davrda landshaft dizayni bilan bog‘liq rivojlanishni keltirib chiqardi.

5. Industrlashgan va zamonaviy davr. XIX-XX asrlar:

- **Industrlashgan davr:** XIX-asrda sanoat inqilobi natijasida, katta sanoat inshootlari qurildi. Shuningdek, temir yo‘llar va shaharsozlik jarayonlari o‘zgarishlariga olib keldi. Bu davrda landshaftlar tezda o‘zgarib, tabiatga ko‘plab insonlar ta‘siri boshlandi.

- **Shaharsozlik:** Shaharlar kengayib, yangi infratuzilma obyektlari qurilishi tufayli tabiiy landshaftlar o‘zgardi. Bu esa o‘z navbatida ekologik muammolarni keltirib chiqardi.

6. **Hozirgi zamon va ekologik ta‘sir:** Hozirgi kunda insonlarning landshaftlarga ta‘siri yanada kuchaygan. Ko‘plab o‘rmonlar kesilgan, hududlar sanoat va qishloq xo‘jaligi uchun ishlatilgan. Iqlim o‘zgarishi, biologik xilma-xillikning yo‘qolishi va boshqa ekologik muammolarning sababi sifatida inson ta‘siri ko‘rinadi.

- **Qishloq xo‘jaligi:** Hozirgi vaqtda intensiv qishloq xo‘jaligi va agrar sanoat landshaftlarga kuchli ta‘sir ko‘rsatmoqda. Kimyoviy o‘g‘itlar, pestitsitlar va bohqa texnologiyalar tabiiy muvozanatni buzadi.

- **Shaharlar va infratuzilma:** Yangi shaharlar qurilishi va infratuzilma obyektlarining kengayishi tabiiy landshaftlarni keskin o‘zgartiradi.

- **Iqlim o‘zgarishi:** iqlim o‘zgarishi insonlarning tabiatiga ta‘siri natijasida yuzaga kelayotgan global muammo bo‘lib, bu landshaftlar va tabiiy resurslarga kuchli ta‘sir ko‘rsatmoqda.

XULOSA. Tabiiy-antropogen landshaftlar rivojlanishining mazmuni va mohiyati, inson faoliyatining tabiiy muhitga ta‘sirini o‘rganishning ilmiy asoslarini yaratadi. Ushbu landshaftlar tabiiy jarayonlar va inson faoliyatining o‘zaro ta‘siri natijasida shakllanadi. Landshaftlarning rivojlanishidagi antropogen omillar, ekologik muvozanatning buzilishi va geoeologik o‘zgarishlar ahamiyatli o‘rin tutadi. Geoeologik qarashlar esa landshaftlar tizimidagi ekologik holatni tahlil qilish, tabiat va inson o‘rtasidagi munosabatlarni yaxshilashga qaratilgan ilmiy-nazariy yondashuvni ifodalaydi. Bugungi kunda tabiiy va antropogen omillarni hisobga olgan holda landshaftlarni saqlash va tiklash borasida yangi yondashuvlar, ilmiy tadqiqotlar va texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Tabiiy-antropogen landshaftlarni

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

o'rganish nafaqat ekologik muammolarni hal qilish, balki barqaror rivojlanish konsepsiyasini amalga oshirishda ham katta ahamiyatga ega. Insonlar o'z faoliyatlarini boshqarish va hayotini yaxshilash uchun doimiy ravishda landshaftlarga ta'sir ko'rsatgan. Bu jarayonlarning ba'zilar ijobiy natijalar bergan bo'lsada, ba'zi hollarda ular ekologik muammolarga sabab bo'ldi. Shunday qilib, tabiiy-antropogen landshaftlarni chuqur ilmiy tahlil qilish va geoekologik qarashlarni rivojlantirish, yerning ekologik holatini saqlash va yaxshilashda zarur bo'lgan ilmiy asoslarni yaratadi. Bugungi kunda landshaftlarning barqarorligini saqlash uchun yanada ongli yondashuvlar zarur bo'lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.R.Alimkulov., “Antropogen lanshaftlarni tadqiq etish asosida landshaft-ekologik sharoit tushunchasining shakllanishi” SamDU ilmiy axborotnomasi, 2023 yil 3-son 2-seriya.
2. Abulqosimov A.A., Nazarov M.G., “Antropogen landshaftlarni tadqiq etishning nazariy asoslari”. O‘zGJA, 40-jid. Toshkent 2012 yil.
3. Zokirov Sh.S., “Amaliy va antropogen landshaftshunoslik”. Toshkent. “Universitet”. 1997 yil.
4. Исаченко А.Г., Ландшофтоведение и физико-географическое районирование. – М: Высшая школаб 1991.
5. Милков Ф.Н., Вопросы теории антропогенного ландшафтоведения.- Землеведение., Из-во МГУ. Т (50). М.: 1974.
6. Милков Ф.Н. Принципы выделения антропогенных ландшафтов. В кн: Каменная степь. Воронеж.:1971.С-207.
7. Rahmatullayev A., Tabiiy landshaftlarning o'zgarishlari va ekologik xavflar. Toshkent. “Fan va texnologiya” 2015 yil.
8. Frolov V. Antropogen ta'sirlar va yer yuzasining o'zgarishlari. Moskva. Akademiya. 2018 yil.
9. Google ma'lumotlari.